

EL LLEDÓ DELS TEMPS LIBERALS¹

Religió popular en el període de crisi dels partits en la Restauració (1881-1891)

El catolicisme es consolida en un mena de substrat, sempre present però sovint inert, dels fonaments de la cultura liberal.

JOSEP MARIA FRADESA, *Cultura nacional en una societat dividida (1838-1868)*. Publicat en 1992.

«El siglo XIX, convulso, plural, irreligioso, marcado por los avatares de la política, la economía y la sanidad, el siglo más difícil y duro para el santuario de Lledó, se cerraba con un homenaje a la Virgen, la Salve Popular». Són afirmacions de la magna *Historia de la basílica de Lledó* de Josep Miquel Fradesa, sense dubte la veu més autoritzada sobre els fets històrics relacionats amb la patrona de Castelló.² L'etapa de la denominada Restauració, comprès entre els anys 1875, quan el rei Alfons XII recupera el tron espanyol per al borbó, i 1891, any en què es restableix el sufragi universal masculí, és especialment interessant per a seguir les notícies relacionades amb el santuari de la patrona de Castelló per les fonts documentals conservades, tant en actes municipals com en notícies dels gròdics de les diferents tendències ideològiques.

El sistema de partits polítics existent a la ciutat de Castelló durant els primers anys del període de la Restauració girava al voltant de dos pols.³ Per una banda hi havia l'aparell caciquil de l'anomenat *Cosí*, liderat per Victorino Fabra, que estava integrat per personatges que havien participat en la revolució liberal de les dècades anteriors a les conseqüències de Castelló i que contribuïen en bona mesura

MANUEL CARCELLER SAFONT

1. Aquest treball obtingué el premi de prosa del XVII Certamen Literari "Man de Dret de Lledó", de 2001, guardó patrocinat per la Germania de Cavallers de la Catedral.

2. Fradesa, Josep Miquel. *Historia de la basílica de Lledó*. Publicacions de la Universitat Jaume I, Castelló, 1999.

3. Martí, Manuel. *1875-1891. L'Apogeu de la Restauració*. Publicacions de l'Ajuntament de Castelló i l'Institut d'Estudis Castellonencs. Publicacions de l'Ajuntament de Castelló, 1999, p. 10. Manuel Martí posà la base del desenvolupament de la política local castellonenc de l'època.

«ESTUDIS CASTELLONENCS»

N.º 9 2000-2002, pp. 455-473

EL LLEDÓ DELS TEMPS LIBERALS¹

Religiositat popular en el període de crisi dels partits en la Restauració (1881-1891)

El catolicisme es constituí en un mena de substrat, sempre present però sovint implícit, dels fonaments de la cultura liberal.

JOSEP MARIA FRADERA. *Cultura nacional en una societat dividida (1838-1868)*. Publicat en 1992.

“El siglo XIX, convulso, plural, irreligioso, marcado por los avatares de la política, la economía y la sanidad, el siglo más difícil y duro para el santuario de Lledó, se cerraba con un homenaje a la Virgen, la Salve Popular”. Són afirmacions de la magna *Historia de la basílica de Lledó* de Josep Miquel Francés, sense dubte la veu més autoritzada sobre els fets històrics relacionats amb la patrona de Castelló.² L'etapa de la denominada Restauració, compresa entre els anys 1875, quan el rei Alfons XII recupera el tron espanyol per al borbons, i 1891, any en què es restableix el sufragi universal masculí, és especialment interessant per a seguir les notícies relacionades amb el santuari de la patrona de Castelló per les fonts documentals conservades, tant en actes municipals com en notícies dels periòdics de les diferents tendències ideològiques.

El sistema de partits polítics existent a la ciutat de Castelló durant els primers anys del període de la Restauració girava al voltant de dos pols.³ Per una banda hi havia l'aparell caciquil de l'anomenat *Cossi*, liderat per Victorino Fabra, que estava integrat per personatges que havien participat en la revolució liberal de les dècades anteriors a les comarques de Castelló i que controlaven en bona mesura

1. Aquest treball obtingué el premi de prosa del XVII Certamen Literari “Mare de Déu del Lledó”, de 2001, guardó patrocinat per la Germandat dels Cavallers de la Conquesta.

2. FRANCÉS, JOSEP MIQUEL. *Historia de la basílica de Lledó*. Biblioteca de les Aules. Publicacions de la Universitat Jaume I. Castelló, 1999.

3. MARTÍ, MANUEL. *1875-1891. L'Ajuntament de Castelló. Del triomf de la Restauració a l'ascens de la nova política*. Publicacions de l'Ajuntament de Castelló, 1989, p. 26-31. Seguirem el llibre del professor Manuel Martí per a la descripció general de la política local castellanenca de l'època de la Restauració.

l'administració municipal des de l'establiment del règim constitucional que va nàixer en 1875, i des d'abans encara, amb el parèntesi del Sexenni. La importància del poder del *Cossi*, a través del clientelisme i el control de l'administració, feia possible la conservació del favor del govern central de torn, de manera que es convertien en els eters ministerials. Això obligava el *Cossi* a difícils maniobres d'adaptació política, que en síntesi oscil·laven entre declarar-se partidaris del partit liberal o bé del conservador, segons les circumstàncies.

En la ciutat de Castelló, el principal sector polític oposat al *Cossi* el representava el republicanisme, liderat per Francesc González Chermà, adscrit majoritàriament durant la Restauració al partit demòcrata-progressista de Ruiz Zorrilla. La creixent influència republicana en la política castellonenca va anar acompanyada d'una pugna pel control de moviment, per la creixent influència d'un sector de joves dirigents de procedència burgesa i formació universitària. En la segona meitat de la dècada del vuitanta del segle XIX, el republicanisme va créixer en influència política, una tendència a la baixa afavorida per la repressió que va caure sobre alguns dels seus dirigents. La recuperació del seu prestigi va ajudar a la seua victòria en les eleccions amb sufragi universal de 1891.

El mapa polític del Castelló d'aquell temps no s'acaba amb les dues forces majoritàries. Per parlar només d'alguns grups que ens interessa de seguir per a la nostra investigació, en el camp republicà volem destacar els denominats possibilistes - sector format per propietaris i professionals liberals- inicialment aliats dels fabristes del *Cossi*. En la banda monàrquica, cal anomenar els constitucionals, dividits en la seua actitud davant el *Cossi*, fins al punt que una part va acceptar la fusió que va convertir el *Cossi* en un partit liberal en 1882.

La feblesa del carlisme a Castelló va permetre l'aparició de diversos grups adscrits al catolicisme polític. Com explica l'historiador Manuel Martí, els representants del catolicisme polític van ser marginats en un primer moment degut a la importància del liberalisme en la política castellonenca, però van adquirir gradualment una influència major per la seua capacitat de mobilització electoral, basada en la instrumentalització del sentiment religiós, en l'actuació sobre sectors com els petits i mitjans propietaris agraris i en l'explotació del sentiment de marginació de zones del casc urbà, com el raval de Sant Fèlix. Aquest potencial electoral no existia autònomament sinó que va ser posat al servei del fabrisme del *Cossi*, que tenia un marge de maniobra reduït per la preponderància republicana i l'enfrontament dels sectors monàrquics. Això volia dir que des del camp del catolicisme polític s'entrava en l'arena del liberalisme, fet que va ser un nou motiu de tensions en el mateix camp confessional.

D'entrada, cal que acceptem que no hi ha una continuïtat bàsica de l'orientació del catolicisme al llarg del segle XIX, una visió que es fonamenta en el prejudicis anticlericals del segle passat, tal i com explica l'historiador Josep Maria Fradera.⁴ "Tant el sentit religiós com la percepció de les relacions entre la religiositat i la cultura secular varen canviar radicalment en el pas de l'Antic Règim a les societats liberals-burgeses", explica Fradera. La desamortització dels béns eclesiàstics marca un abans i un després en les relacions entre l'Església catòlica espanyola i els governs liberals.

El fet és que aquella redefinició del pes social i cultural del catolicisme es va produir durant el segle XIX a través d'un procés carregat de tensions. En el cas de la capital de la Plana, la història del lloc de Lledó al llarg dels temps no ha estat aliena a l'evolució general de la societat castellonenca. I l'etapa de la Restauració, un període marcat per les crisis polítiques, és especialment significativa per a estudiar la relació entre la política local i un fenomen de religiositat popular com és el de la patrona de Castelló.

4. FRADERA, JOSEP MARIA. *Cultura nacional en una societat dividida. Patriotisme i cultura a Catalunya (1838-1868)*. Barcelona, Curial, 1992, p 237-238.

L'ABSÈNCIA MUNICIPAL DE LLEDÓ EN 1882

Quan l'1 de juliol de 1881 es va constituir el nou ajuntament de Castelló, només els regidors monàrquics i possibilistes van prendre possessió dels seus càrrecs – sols 10 sobre un total de 20 edils amb dret-, mentre que els republicans proclamats es van negar a fer-ho, en protesta per la no acceptació de dos regidors elegits, suspesos per mandat judicial. L'advocat Joaquín Peris Martí, del partit constitucional, és a dir liberal monàrquic, era designat alcalde, mentre que el conservador José Tárrega va ser nomenat primer tinent d'alcalde i el regidor Carlos Ferrer, síndic.

Tal i com explica l'historiador Manuel Martí, el que va caracteritzar l'evolució del nou consistori en aquells anys va ser l'acusada fragmentació de les forces polítiques, fet que es traduiria en xocs continuats entre els diferents sectors, amb aliances variables i de vegades contradictòries.⁵ En el republicanisme es van definir dos criteris respecte a l'assistència dels regidors a les sessions del municipi: la fracció seguidora de González Chermà – els anomenats *xalistes*- opinava que el retraïment era l'única postura possible davant les irregularitats; l'altre sector, compost per quadres joves, molt d'ells universitaris, desitjosos d'una renovació en l'actuació republicana, pensava que l'absentisme no feia més que consolidar la posició monàrquica a l'ajuntament i desacreditava el republicanisme.

La divisió es va consumir, curiosament, en el moment en què els republicans guanyaren el recurs d'alçada contra la suspensió dels regidors electes. El 22 de desembre de 1881 una reial ordre permetia la incorporació al consistori dels dos regidors implicats, José A. Valero i José Cortés (ambdós pròxims a González Chermà, líder dels republicans demòcrates-progressistes, el partit de Ruiz Zorrilla). Tres dies després apareixia el primer número d'*El Clamor de la Democràcia*, òrgan dels dissidents, partidaris de la col.laboració en els treballs del consistori presidit per l'alcalde Joaquín Peris.

En el camp monàrquic, l'evolució cap al partit liberal de Sagasta per part de l'aparell polític del Cossi, liderat per Victorino Fabra, va fer sacrificar la seua aliança amb els conservadors de Castelló. L'alcalde Peris pertanyia al sector liberal partidari del pacte amb el grup de Fabra.

En abril de 1882 el governador civil va enviar a l'alcaldia la resolució del Ministeri de la Governació que anul.lava la constitució de l'ajuntament del juliol anterior, atenent la reclamació republicana, per falta de la majoria absoluta dels regidors. Després de nous enfrontaments, es va produir l'acord per designar els nous tinent d'alcalde. Les dues fraccions republicanes van presentar una candidatura conjunta, a la qual va donar el seu vot l'alcalde. L'alcalde Peris no va tindre més remei que confiar la governabilitat municipal al republicanisme. Així, en el Ple del 6 de maig, va ser elegit el comerciant Francisco Borjas, destacat membre del grup d'*El Clamor de la Democràcia*, com a primer tinent d'alcalde.

La nova composició del govern de l'Ajuntament va provocar forta polèmica entre els dos periòdics republicans. *El Clamor de la Democràcia* la defensava mentre que *El Clamor*, l'òrgan del partit demòcrata-progressista, liderat per González Chermà, criticava la nova majoria de govern: "Parece que entre algunos ediles del municipio se han cruzado palabras, más o menos sentimentales, referentes a la apatía que reina entre la casi totalidad. Además de que no asisten a las sesiones, hasta en los asuntos del servicio público brillan por su ausencia los comisionados".

Des de la nova constitució de l'Ajuntament, els regidors conservadors, i especialment José Tárrega i Carlos Ferrer, li la tenien jurada a l'alcalde, perquè havia acabat comptant amb el suport dels republicans, als quals havia votat per als càrrecs de nous tinent d'alcalde i síndic.

5. MARTÍ, MANUEL. 1875-1891. *L'Ajuntament de Castelló. Del triomf de la Restauració a l'ascens de la nova política*. p.106-116.

En aquesta situació d'enfrontament entre grups polítics, en la sessió del 31 d'agost de 1882, l'alcalde Joaquín Peris va invitar els regidors a participar en la festivitat de la Mare de Déu del Lledó. Transcrivim el text de l'acta de la sessió:

“El Sr. Alcalde manifestó que siendo el domingo próximo la festividad de Nuestra Sra. de Lledó, a cuya procesión que se verifica en el Ermitorio es costumbre asista el Ayuntamiento, así como para celebrar sesión para el nombramiento de clavario y procurador, lo hacía presente a los ss. concejales, instándoles a que asistieran y pidiendo dijieran si asistirían o no, pues únicamente iría el presidente si podía constituir mayoría, y a instancia del concejal D. Joaquín Gil se dispuso por la presidencia se pasara a domicilio la invitación, para que al pie de ella expresaran los concejales si asistirían o no, no siendo tomada en consideración la proposición del Sr. Tárrega de que fuera una comisión compuesta del alcalde, dos tenientes de Alcalde y el síndico”.

Del conjunt de 20 regidors, aquell dia només van acudir a la sessió 13 representants, d'entre els quals hi havia sis monàrquics (els conservadors Tárrega, Llorens, Martí i Masip, el liberal Peris, algun de poc definit, com Gil) i set republicans (els *xalistes* Cortés, Valero, Blasco i Ferrer, i els demòcrates Borjas, Ferrer i Fabregat).

Les actes municipals no documenten com va acabar l'afer municipal, però la premsa de l'època ens subministra una detallada versió dels fets. *El Clamor* del mateix tres de setembre ironitzava sobre els enfrontaments, a propòsit de la festa de Lledó:

“Esta tarde se celebra la fiesta que anualmente dedica esta capital a su patrona la Virgen del Lledó. Por si acaso la mayoría del Ayuntamiento *está conforme* en la asistencia a la referida fiesta, celebraremos que les aproveche el refresco. Porque ni aún para refrescar puede reunirse este Ayuntamiento. ¡Qué concejales, señor, qué concejales!”.

Però el periòdic *El Clamor de la Democràcia* també el 3 de setembre d'aquell any ens informa de la mala fi de les gestions per preparar la participació municipal:

“Hoy con motivo de ser el dia de la Virgen de Lledó se celebrará en el ermitorio de la patrona de este vecindario el tradicional *porrat* que tan concurrido se halla todos los años.

Siguiendo antigua costumbre por la mañana se verificará misa solemne y por la tarde procesión.

Un caso nunca ocurrido. El ayuntamiento, tratándose de una función en honor de la patrona de Castellón, no concurrirá a dicho acto. Los concejales monárquicos afiliados al partido conservador, que tanto blasonan de religiosos y de entusiastas por el esplendor del culto católico, después de haberse comprometido a asistir a la procesión si concurría mayoría del ayuntamiento, conseguida ésta han echado un borrón sobre su palabra, negándose a última hora a acompañar a la patrona de Castellón en dicha solemnidad. Sépase la cosa. Por lo que convenga”.

L'enfrontament del sector conservador amb l'aparell polític de Fabra, que havia preferit en aquell moment una aliança amb els liberals i els republicans, es va manifestar, com un signe de clar distanciament, amb motiu de la processó de la festa de la Mare de Déu del Lledó. No va ser l'única ocasió en tot el segle XIX en què l'Ajuntament de Castelló no va participar en la processó de la patrona de la ciutat.

La desestimada proposta del regidor Tàrrega d'acudir només una comissió formada per l'alcalde i alguns regidors republicans podem entendre-la com un intent de marcar distàncies respecte a la nova "majoria del govern municipal". Resulta significatiu que el mateix 3 de setembre en què es va produir l'absència municipal de Lledó, *El Clamor* publicara un diagnòstic sobre la crisi municipal:

"El Alcalde presidente y el reducidísimo número de concejales que al parecer le ayudan en algo no dan pie con bola. "¿A qué obedece esto?", preguntan muchos buenos castellonenses. Pues nada menos a que primero los *cosieros* y luego algunos republicanos que lo sacrifican todo en aras de su conveniencia personal se han empeñado en contrariar a la opinión pública, que tan marcada está aquí?"

Encara seria possible una altra interpretació. Potser el que el regidor Tàrrega pretenia era posar en evidència els demòcrates dissidents, fent-los anar en solitari a la processó, per tal de poder criticar-los després amb al·lusions relacionades a la seua possible pertinença masònica. Seria probable que això explicara, a més, les reaccions tant d'*El Clamor* com d'*El Clamor de la Democracia*.

Només un any després, en la sessió municipal del 25 d'agost de 1883, l'Ajuntament va acordar assistir sense cap debat a la processó de Lledó, en una sessió amb només vuit regidors, presidits també per l'alcalde Joaquín Peris, i on estaven presents set edils que havien participat en el singular plenari de l'any anterior.

LA INAUGURACIÓ DEL CÍRCULO COOPERATIVO DE CASTELLÓ

La polèmica sobre la utilització del sentiments religiosos tornaria amb la inauguració oficial de la seu del *Círculo Cooperativo y Protectorado de Obreros* de Castelló, el 21 de gener de 1883. L'historiador Samuel Garrido explica que, a principis dels anys vuitanta del segle XIX, gràcies a l'activitat del jesuïta de Castelló Antonio Vicent, la diòcesi de Tortosa va ser un dels primers llocs de l'Estat Espanyol on van arrelar els denominats *Círculos católicos de obreros*, unes societats que signifiquen les primeres temptatives de l'Església catòlica per apropiarse al món del treball.⁶

6. GARRIDO, SAMUEL. *El Círculo Cooperativo de Castelló. Una experiencia frustrada de catolicismo social liberal*. BSCC, T. LX (1984), p.331-347. Igualment GARRIDO HERRERO, SAMUEL: *La acción social católica en los obispados de Tortosa y Segorbe (1887-1923). De los Círculos Católicos a los Sindicatos Profesionales Obreros*, tesi de llicenciatura, inèdita, Universitat de València, 1984.

La *Revista de Castellón*, número 51, datat l'1 de febrer de 1883, ens ofereix una crònica de la inauguració del *Círculo Cooperativo y Protectorado de Obreros*:

"La fecha de sus establecimiento es ya antigua, antes de su oficial inauguración había tenido dos casas sociales: en la calle Mayor una, en la de Caballeros otra. El salón de actos del Instituto provincial, profusamente iluminado y guarnecido con elegantes colgaduras, contenía a numerosos socios e invitados que fueron presididos por el obispo de la diócesis, el presidente de la diputación de la provincia señor Rafels, el de la Audiencia y el del Círculo, don Catalino Alegre, con más las debidas excelencias e ilustrísimas.

La parte literaria se compuso de una discreta y bien meditada memoria del secretario don Joaquín Gimeno, un discurso leído por el joven socio don Félix Bueso, otro pronunciado por el jesuita señor Vicent, el de gracias por el señor Alegre y un resumen final por el obispo, que la solemnidad presidía.

La parte musical ofreció varios números ejecutados a cuarteto de piano, armonium, violín y violoncello. El acto comenzó a cosa de las seis y media de la tarde y terminó cerca de las nueve de la noche.

Si la inaugurada sociedad no se propone otros fines que los allí expuestos, si en su esfera se marcan exclusivamente el fomento de la instrucción y el noble amor que protege al obrero desvalido, bien haya el *Círculo Cooperativo y Protectorado de Obreros*".

El *Círculo* castellonenc va ser oficialment inaugurat en gener de 1883. Per tal de fer-nos una idea del que va ser la inauguració, seguirem el que en diu la *Revista de Castellón*. D'entrada cal dir que aquesta societat havia iniciat les seues activitats en maig de 1882 i ja havia tingut dues seus socials, una al carrer Major i l'altra al carrer Cavallers.

L'acte que comentem es va celebrar al saló d'actes de l'Institut Provincial, situat en aquella època en l'edifici de l'antic convent de clarisses del carrer Major, que estava profusament il·luminat i guarnit amb domassos. Per a la solemne sessió s'havia establert una presidència formada pel bisbe de la diòcesi, el president de la diputació, Sr. Rafels, el de l'Audiència i el del *Círculo*, don Catalino Alegre.⁷

La part literària va consistir en la lectura d'una memòria per part del secretari Joaquín Gimeno, seguida d'un discurs llegit pel jove soci Félix Bueso i un altre pronunciat pel jesuïta Antonio Vicent.⁸ L'acte culminava amb unes paraules d'agraïment del president, el senyor Alegre, i un resum final a càrrec del bisbe de Tortosa. En la part musical es van oferir diverses peces, interpretades per un quartet de piano, harmònim, violí i violoncel.

Segons afirma Garrido, la primera junta directiva del *Círculo*, en un intent d'evitar suspicàcies, va estar composta per destacats catòlics de tendència liberal. Tots els membres que se n'han pogut identificar es caracteritzen per la seua posició acomodada o per exercir professions liberals.⁹ Catalino Alegre, que és la figura de referència en els primers anys de l'entitat, havia ocupat entre 1877 i 1878 l'alcaldia de la ciutat; Vicente Bueso, vice-president, i José Calvo, bibliotecari, eren advocats; Joaquín Gimeno, secretari, era enginyer; Enrique Garcia Bravo, vicesecretari, era registrador de la propietat; i Rafael Gasset, tresorer, era un ric comerciant que a principis del segle XX presidiria els silvelistes provincials.

L'acte d'inauguració del *Círculo Cooperativo* va ser objecte de continus atacs des de la premsa republicana. Des del periòdic *El Clamor*, òrgan dels demòcrata-progressistes, es va lamentar que en la cerimònia, presidida pel bisbe, es col·locara una imatge de la Mare de Déu del Lledó –proclamada com a patrona de l'entitat–, perquè interpretaven que era utilitzada amb finalitats partidistes.

“Al entrar en el salón de actos del Instituto, el domingo 21 del pasado, y ver en el testero, bajo dosel, a la Virgen del Lledó, patrona de esta ciudad, como presidiendo el acto eminentemente político que allí iba a celebrarse, sentimos profunda pena en nuestra alma; porque cualquiera que sean nuestras creencias, más o menos ortodoxas, somos sinceramente religiosos”.¹⁰

En l'argumentació de *El Clamor* s'afirmava que si la religió es convertia en una arma a disposició d'un sector polític, amb la finalitat de vencer els adversaris, es farien incompatibles els conceptes de catolicisme i liberalisme, “porque los liberales, al verse atacados con el arma de la religión, en justa y legítima defensa contestan al ataque, procurando, a la vez, herir al enemigo y rechazar el arma con que se la ofende”.

7. CATALINO ALEGRE RENAU (mort en 1891) era llicenciat en Ciències i Dret. Director de l'Institut de Castelló des de 1884. Va estar relacionat amb els interessos tarongers de la Plana. Va ser comisari regi-president del Consell Provincial d'Agricultura, Indústria i Comerç, càrrec des d'on va organitzar la comunitat de regants.

8. Sobre el pare Antonio Vicent, cal consultar el treball de LLORENS, MONTSERRAT: “El P. Antonio Vicent S.I. (1837-1912). Notas sobre el desarrollo de la acción social católica en España” dins *Estudios de Historia Moderna*, IV (1954), pp. 393-439.

9. GARRIDO, SAMUEL. *El Círculo Cooperativo de Castelló*, op. cit. p. 338.

10. *El Clamor*, 128, 4/II/83, p.1, “Más en serio”.

En el fons la crítica que es fa des del periòdic republicà respon a la idea de creure que a l'evolució social li correspon un estat laic on l'Església hauria d'estar apartada del poder civil, amb una capacitat operativa centrada en les qüestions estrictament religioses i internes de la institució. Per això s'interpreta que la presència de la imatge de la patrona de la ciutat en un acte com la inauguració del *Círculo* barreja la religió amb la vida política:

“Si el acto era puramente religioso, ni la Virgen del Lledó ni nadie estaba donde debía estar. La religión tiene sus locales adecuados, tiene sus templos para celebrar sus actos con el recogimiento, con la severidad y con la grandeza propias del Ser Supremo al que se dirigen. La religión que sale del templo pierde su pureza, al mezclarse al espíritu social y político que la empequeñece y la inficiona”.

La crítica exagerada i massa simple de *El Clamor* -en opinió del professor Garrido-, no veu més que carlistes disfressats en una societat que havia nascut amb una finalitat més àmplia i general, com era la incidència de l'Església en el món de l'associacionisme obrer. Per contra, sense eixir de la premsa republicana, el seu col·lega *El Clamor de la Democracia* respon a les crítiques de *El Clamor* i analitza la situació amb major lucidesa:

“Ni vemos entre los socios mayoría de carlistas, ni se aludió en la fiesta inaugural a esa fracción determinada, ni los elementos que en Castellón la componen aceptan ni aplauden la formación del *Círculo*; antes al contrario, más bien es por ellos motejado y proscrito”.¹¹

En la línia del l'anticlericalisme del segle XIX, en l'article citat d'aquest periòdic s'opina que el *Círculo Cooperativo* és una de les moltes associacions creades pels jesuïtes per controlar els ressorts del poder en uns temps en què la influència eclesial es considera que està en crisi:

“No se quieren en ese *Círculo* políticas dominantes; no se buscan partido predilectos; no se llaman a determinadas tendencias de fracciones en abierta lucha. Su atracción es más universal, su objeto está por encima de todas ellas”.

Resulta significatiu que la crítica del periòdic republicà *El Clamor* al suposat caràcter carlista del *Círculo Cooperativo* es faça al·ludint al que s'entén com una manipulació de la presència d'una imatge de la Mare de Déu del Lledó. Eixa es la referència inicial de l'article i sempre que es parla de la Mare de Déu del Lledó s'evoquen sentiments; expressions com “patrona de esta ciudad”, “la venerada patrona de los castellonenses”, demostren que -amb raó o sense- es lamenta la utilització del que s'entén com un símbol de la col·lectivitat per part d'un grup.

“Y como el acto era realmente político, o por lo menos político-religioso, nos causó pena ver a la Virgen del Lledó, la venerada patrona de los castellonenses, rebajada a la categoría de presidenta de una agrupación política”.

11. *El Clamor de la Democracia*, 114, 1/II/83, p.1.

Amb l'excepció de *La Defensa*, periòdic dels republicans possibilistes, en la polèmica participen tots els periòdics de Castelló. En la crònica de la inauguració del *Círculo* que ofereix la *Revista de Castellón* apareix un comentari que podem interpretar com una mostra del recel que desperta en la burgesia liberal, que d'altra banda aplaudeix la constitució d'una societat on s'eduque i moralitze els obrers:

“Si la inaugurada sociedad no se propone otros fines que los allí espuestos (sic), si en su esfera se marcan exclusivamente (sic) el fomento de la instrucción y el noble amor que protege (sic) al obrero desvalido, bien haya el *Círculo Cooperativo y Protectorado de Obreros*”. (en cursiva en l'original).¹²

I únicament la publicació “cossiera” *La Provincia* es permet un judici positiu sense matisos:

“De los quinientos socios que próximamente (sic) cuenta hoy el *Círculo*, unos cien pertenecen a la clase de protectores, y los restantes son numerarios, o sea la clase obrera. Vean pues los que atacan a la sociedad, y encontraran individuos de todos los partidos, en su mayoría de procedencia liberal”.¹³

Durant prop de dos anys, després d'acallats els ecos de la controvèrsia, el *Círculo Cooperativo* es va consagrar a demostrar que també els liberals podien fer seues les propostes socials de l'Església. La decisió del president del *Círculo*, Catalino Alegre, que l'entitat participara l'any 1884 en la processó cívica de juliol -commemoració màxima del liberalisme castellonenc, que recordava la resistència durant la guerra carlina de 1837- va originar les crítiques del setmanari *La Plana Católica*, portaveu oficial del catolicisme polític. Garrido explica que resulta sorprenent que des d'una publicació confessional s'atacara una entitat fundada pel pare Vicent.

La ruptura es va consumir en novembre de 1884, quan el setmanari *La Plana Católica* es declara carlista. Tots els catòlics liberals, el anomenats “mestissos” - incloent Mn. Tomás Costas, consiliari del *Círculo* i arxiprest de Castelló- van suspendre la subscripció a *La Plana Católica*, i la seua lectura va ser prohibida en els locals de la societat.

NOTÍCIA SOBRE LA FESTA DE MAIG

Enmig dels articles d'opinió que formen part de la polèmica sobre la inauguració del *Círculo Cooperativo y Protectorado de Obreros* de Castelló, es van publicar en la premsa els cinc primers articles del reglament de la societat. En el segon d'ells apareix l'al·lusió al patronatge de la Mare de Déu del Lledó:

“Art.2. Para cumplir el *Círculo* con su objeto religioso toma por protectora a la Santísima Virgen, bajo el título de Nuestra Señora de Lledó, a cuyo fin se le consagrará anualmente una fiesta el primer domingo del mes de mayo, en la Iglesia que determine la Junta Directiva. En dicho día se obsequiará además a la patrona con una Comunion general”.¹⁴

12. *Revista de Castellón*, 51, 1/II/83, p. 46.

13. *La Provincia*, 270, 4/II/83. Explica l'historiador Samuel Garrido que en el número següent s'indica que l'article no era de redacció, per la qual cosa no assumeix la seua defensa davant les crítiques produïdes.

14. *El Clamor de la Democracia*, 117, 11/II/83, p.2, “El *Círculo Católico* y los jesuitas”.

Tenim per tant en 1883 la primera notícia que coneixem sobre la celebració d'una festa dedicada a la Mare de Déu del Lledó el primer diumenge de maig. No fou fins el 1912 quan es va celebrar per primera vegada la festa de Lledó el primer diumenge de maig, en el santuari de la patrona. Per les informacions aparegudes en la premsa de l'època, en ocasions posteriors, aquesta festa del primer diumenge de maig, tradicionalment considerat com el mes marià per excel·lència, es celebrava a l'església major de Santa Maria.

LA FESTA DE 1883

La *Revista de Castellón* en 1883 ens ofereix una colorista descripció de la festa de Lledó del primer diumenge de setembre. En un article molt centrat en la descripció del costumisme de la jornada, s'evoquen les actituds del "gentío inmenso" que s'aplegava a l'entorn del santuari, en episodis com el dinar a l'aire lliure, el ball al so de la guitarra, les orquestrines de guitarres, violins i flautes, els diàlegs amorosos, elements tots ells que animen un porrat molt concorregut:

"Muchos van a comer en la campestre mesa y a bailar al son alegre de la armoniosa guitarra; algunos a esplayar sus corazones en aquella cita de los amorosos diálogos; muy pocas a postrarse devotamente ante el engalanado altar de la virgen milagrosa, cuyos portentos de maravilla, gráficamente traducidos en cuadros de colorines, llenan las anchas paredes del arrogante santuario.

A juzgar por la manifestación de este año no podrá decirse que vaya en decaimiento la pintoresca romería".¹⁵

En la festa de la Mare de Déu del Lledó de 1883 la corporació municipal va tornar a assistir a la processó en honor de la patrona de la ciutat, i va celebrar sessió plenària per nomenar el clavari, càrrec que va recaure en Antonio Ruiz Caruana, i el procurador, que va assumir el regidor republicà José Blasco Arnau, llaurador de professió, identificat amb el grup de *El Clamor*. La premsa de l'època ens informa que el dimecres 29 de setembre d'aquell any va ser col·locada en el cambril del santuari una magnífica conxa, destinada per a pica d'aigua beneïda, que havia regalat el comandant José Meseguer Gonell, germà de Manuel Meseguer, col·laborador de *La Defensa*, publicació dels republicans possibilistes de Castelar.¹⁶

UNA CELEBRACIÓ REPUBLICANA EN LLEDÓ

La iniciativa de Francesc González Chermá, líder del partit demòcrata progressista, i d'un grup de seguidors republicans, de commemorar el dia 11 de febrer de 1884 l'onzé aniversari de la Primera República va buscar el lloc de Lledó com a marc de trobada. El grup de seguidors republicans, sembla que format per set persones, es va dirigir fins al santuari de Lledó, on pensaven celebrar en la casa prioral un dinar commemoratiu, juntament amb el clavari, a qui el periòdic afí als esmentats zorrillistes presentava com a "afecto al partido republicano".

Els aplegats es van trobar amb la interferència de la guàrdia civil, que tenia ordre de dissoldre el grup. Així ens ho relata *El Clamor*:

15. *Revista de Castellón*, 66, 15/IX/83, p.228.

16. La notícia apareix en el periòdic *El Clamor de la Democracia*, 175, 2/IX/83, p.2.

“A las diez de la mañana se presentó en el Hermitorio de la Virgen de Lledó una sección de la Guardia Civil, que al parecer había recorrido las casas de campo del término. Manifestaron que llevaban la misión de disolver, hasta por la fuerza en caso de desobediencia, los grupos que encontraran, respetando tan sólo que se formaran de miembros de una sola familia destinada a sus quehaceres diarios”.¹⁷

Segons ens explica *El Clamor*, després d'acceptar com a inexcusable la dissolució de l'aplec de Lledó, el grup de republicans va acabar fent la celebració en el domicili d'una persona de confiança de González Chermà:

“los dispersos del Lledó se reunieron instantáneamente, y aún en mayor número, en casa de D. Cipriano Gimeno Royo, donde comieron y brindaron, sin reservas mentales, dando campo libre a los sentimientos de amor y fraternidad universal”.

Resulta significatiu que aquesta celebració republicana s'haguera previst en el lloc del Lledó, que es veia per damunt de tot com un lloc de trobada ciutadana. Però caldria intentar indagar sobre la personalitat dels protagonistes per valorar millor el sentit dels fets. Per l'inventari del patrimoni existent al santuari de Lledó en 1884, que s'ha conservat,¹⁸ sabem que el regidor delegat per l'Ajuntament per a la conservació del patrimoni de Lledó en aquell moment era José Felip Almela, un llaurador analfabet i d'adscripció republicana, en concret membre del grup d'*El Clamor*, liderat per González Chermà. Desconeixem per ara qui seria aquell clavari pro-republicà, però el regidor procurador de Lledó era un demòcrata- progressista inequívoc. Per la seua banda, Cipriano Gimeno era un veterà republicà que havia col·laborat amb González Chermà des de l'època isabelina. Gimeno era el president efectiu del *Centro Democrático Instructivo*, una entitat associativa promoguda pels zorillistes.¹⁹

L'inventari de Lledó de 1884, redactat el 10 de maig, fa constar l'analfabetisme del regidor republicà, que delega la signatura del document en un amic, sereno de professió, anomenat José Doménech. El regidor que va rellevar el senyor Felip com a administrador era Tomás Clará, un catedràtic i propietari agrícola, que era d'adscripció conservadora i membre de l'aparell del *Cossi*. Convé recordar que en 1884 la majoria de la corporació continuava sent republicana. Els regidors monàrquics eren vuit -comptant l'alcalde Peris- davant els tretze republicans -quatre possibilistes, quatre del grup del *Clamor de la Democracia* i cinc partidaris del grup de González Chermà. En canvi, el relleu del càrrec del sagristà o administrador municipal es fa d'un republicà a un representant del *Cossi* amb una aparent normalitat, com si el lloc de Lledó estiguera al marge de polèmiques de caràcter polític.

“Castellón 10 mayo 1884. Entregué el concejal delegado por el Municipio. A ruegos de José Felip, que no firma por no saber, José Doménech (rubricado). Me hago cargo. El concejal delegado por el Municipio Tomás Clará (rubricado)”.²⁰

17. *El Clamor*, 182, 17/III/84, p. 1.

18. SÁNCHEZ GOZALBO, ANGEL. *Repertorio de Inventarios del santuario de Nuestra Señora del Lledó*. Societat Castellonenca de Cultura (SCC), Castelló, 1980, p.304-306.

19. MARTÍ, MANUEL. *Aproximació al personal polític castellonenc de finals del XIX: anàlisi globalitzada*. BSCC, T. LXV (1989), n.2; p. 225-253.

20. SÁNCHEZ GOZALBO, ANGEL. op. cit., p. 306.

EL CÒLERA DE 1884

En el setembre de 1884 no es van celebrar les festes en honor de la Mare de Déu del Lledó a causa de l'epidèmia de còlera. Davant les notícies de l'inici del còlera a la ciutat d'Alacant, les autoritats civils i eclesiàstiques decidiren d'ajornar la festa en el santuari del Lledó, per evitar en allò possible la propagació de la malaltia en el terme de Castelló, i deixaren la celebració de la solemnitat per quan desapareguera l'epidèmia.

A final d'agost d'aquell any es va crear una Junta Local de Sanitat, que el 3 de setembre prenia els acords de tancar totes les escoles de la ciutat, obligar els propietaris de porcs a traure'ls del nucli urbà i acordonar la població.²¹ Per a la ciutat de Castelló es va crear un cordó sanitari, i el 6 de setembre la junta de sanitat local va decidir instal·lar en la casa prioral de Lledó un llatzeret d'observació per als malalts, custodiat per un conserge, nomenat igualment per l'Ajuntament, que era Vicente Llopis Bernat.²²

Les bases de la comissió sanitària establien que totes les persones provinents de l'horta castellonenca que intentaren entrar en el casc urbà serien detingudes i, en cas de no posseir certificat que les acreditara com a sanes, serien conduïdes al llatzeret on restarien una setmana en observació.²³ *El Clamor* informa el 14 de setembre que al llatzeret que el municipi havia establert en la casa prioral de Lledó existien en aquell moment quatre detinguts.²⁴

Com a alternativa a la suspensió de la festa major, es van celebrar una novena i un tríduo en honor de la Mare de Déu del Lledó en l'església parroquial de Santa Maria.²⁵

LES FESTES DE 1885

Les eleccions municipals d'abril de 1885 van suposar un canvi important a l'Ajuntament de Castelló. Es van presentar dues grans coalicions, una liberal, formada per la unió dels demòcrata-progressistes, els fabristes del *Cossi* i una part dels federals, que va obtindre dotze regidors, i una altra oficialista, formada per conservadors, possibilistes i catòlics agraristes, liderada per José Tárrega, que va obtindre tres regidors. La coalició liberal havia donat als demòcrata-progressistes, per primera vegada des de 1875, una clara majoria a la corporació municipal. Així, els republicans representaven onze regidors, la meitat exacta de la composició de la corporació, mentres que els conservadors eren sis, els possibilistes tres, i els liberals fusionistes només comptaven amb dos representants. A pesar de la correlació de forces, Tárrega va ser nomenat de nou alcalde per reial ordre, per decisió del govern de Madrid.

Només prendre possessió, l'alcalde ja va haver d'afrontar una nova epidèmia de còlera. Segons explica Manuel Martí, les defuncions havien començat a finals del mes de juny i Tárrega va prendre mesures entre les quals destacava l'aïllament dels malalts de les seues famílies. La campanya contra l'aïllament i contra Tárrega va anar pujant de to i, inclús l'acabament de l'epidèmia li va suposar al metge conservador rebre crítiques. L'alcalde va proposar al governador una llista de ciutadans per a ser condecorats per la seua labor durant l'epidèmia. Però els republicans i liberals fusionistes van respondre

21. *El Clamor de la Democracia*, 279, 4/IX/84, p.2.

22. *El Clamor*, 207, 31/VIII/84, p.2. "Bases presentadas por la comisión auxiliar para el acordonamiento de la ciudad de Castelló".

23. *El Clamor de la Democracia*, 280, 7/IX/84, p.3. *El Clamor*, 208, 7/IX/84, p.3, sobre el conserge.

24. *El Clamor*, 210, 14/IX/84, p.3.

25. *La Plana Católica*, 40, 17/IX/84, p.3.

promovent la concessió del títol de fill predilecte al capellà Juan Bautista Cardona Vives, que Tàrrega va haver d'atorgar. Ara bé, l'alcalde va acabar prenent la iniciativa i va proposar la celebració de festes per commemorar el final de l'epidèmia davant l'opinió contrària de la gran majoria de regidors. Un dels moments destacats de les festes havia de ser la vinguda de la imatge de la Mare de Déu del Lledó a la ciutat.

Les notícies de primeries de setembre de 1885 eren un signe d'esperança sobre la fi de l'epidèmia de còlera. Des de les planes de *La Provincia* s'aconsellava prudència davant l'eixida al camp de la ciutadania "aprovechando la circunstancia de que el martes es la fiesta de la Natividad de la Virgen".²⁶ L'Ajuntament de Castelló, després d'assessorar-se en l'opinió del metges i de la Junta Local de Sanitat, va acordar que el 20 de setembre es cantara un *Te Deum* a l'església major de Santa Maria en acció de gràcies per la desaparició de l'epidèmia.

En aquell ambient, *La Provincia* es va fer ressò dels projectes de celebració, que també tenien en compte la presència de la patrona de la ciutat:

"Con este motivo parece que se proyectan algunas fiestas de cuyo detalle daremos noticia a nuestros lectores tan pronto llegue a nuestro conocimiento. Desde luego podemos anticipar que se trata de traer procesionalmente la Virgen de Lledó desde su ermitorio a la iglesia parroquial; que se harán veladas musicales en el paseo de Ribalta y que se correrán vaquillas en la plaza de la Constitución".²⁷

Les festes en honor de la Mare de Déu del Lledó es van celebrar entre finals de setembre i principis d'octubre d'aquell any de 1885. El dissabte 19 de setembre es va realitzar la processó de trasllat de la imatge de la patrona de Castelló, que va entrar en la ciutat pel portal de Sant Roc. La processó va discórrer pels carrers Sant Fèlix, Enmig i Sabaters, antic nom del carrer Colon, per culminar en l'església parroquial de Santa Maria. A l'endemà, diumenge, a les nou del matí, es va celebrar la missa i a continuació es va oficiar el *Te Deum*. Per la vesprada, a les 4'30, va eixir de Santa Maria la processó general, que va recórrer la "volta de la processó" castellonenca; que culminaria després, en la mateixa Església Major amb l'inici del novenari.

Inicialment estava previst que el diumenge 27 de setembre, a les 7 de la matinada, es realitzara la processó de retorn de la imatge de la Mare de Déu del Lledó al seu santuari, per després celebrar-hi una solemne funció eucarística. Des del fusionisme cossiero, enfrontat a Tàrrega, es criticava la celebració d'un banquet de la corporació municipal en Lledó, pagat amb fons públics.²⁸ Però el temps de pluges i el mal estat dels camins de l'horta que calia utilitzar obligaren a suspendre el retorn de la imatge. Després d'una setmana d'espera, finalment la processó de tornada de la patrona al seu santuari es va celebrar el diumenge 4 d'octubre, amb una gran participació popular. A Lledó es va oficiar una cerimònia religiosa "en acción de gracias a la madre del Altísimo por habernos librado de la epidemia".²⁹ L'Ajuntament en corporació va assistir a l'acte religiós, com refrendant simbòlicament aquest reconeixement. En el tradicional plenari convocat a la casa prioral amb motiu de la celebració, la corporació municipal va designar com a procurador de les rendes del santuari el regidor conservador José Morelló; però en canvi no es va poder nomenar clavari per a l'any 1886-87, perquè el càrrec que cessava no va presentar la corresponent proposta.

26. *La Provincia*, 538, 3/IX/85, p.3.

27. *La Provincia*, 541, 13/IX/85, p.3.

28. *La Provincia*, 545, 27/IX/85, p.3.

29. *La Provincia*, 547, 4/X/85, p.3.

De manera coetània amb els fets que comentem, en agost de 1885 Antonio Alloza y Agut va entregar a l'Ajuntament de Castelló dues-centes pessetes, fruit de la venda de dues mil estampes amb el text d'una pregària escrita per ell, que seria la *Salve* que ha arribat als nostres dies. Segons explica el periòdic *La Provincia* "Dichas estampas, impresas en papel Guatman, han sido costeadas por el Sr. Alloza, destinando el producto al socorro de los epidemiados pobres".³⁰ Aquella pregària aconseguí poc temps després una mena de reconeixement oficial, quan el bisbe de Tortosa va concedir quaranta dies d'indulgència a aquells que resaren o només llegiren la citada pregària a la Mare de Déu del Lledó. Però els escrits devocionals encara van tindre un nou fruit perquè, segons explica el periòdic *La Plana Católica*, Antonio Alloza va escriure encara un *Himno a la Virgen*, al·lusionant a la celebració del final de l'epidèmia de còlera que, imprès en fulls solts, es va vendre a la porta de l'església de Santa Maria durant les celebracions litúrgiques extraordinàries d'aquell inici de la tardor de 1885.³¹

A partir d'aquell moment es van celebrar a Castelló moltes solemnes funcions religioses en acció de gràcies per la desaparició de l'epidèmia de còlera. Tenim documentades en octubre de 1885 fins a vint celebracions litúrgiques, segons les notícies publicades pel periòdic *La Plana Católica*, organitzades pels veïns de diversos carrers de la ciutat, tant de la vila com de zones pròximes, com els carrers Sant Fèlix, Moreres –actual Sanahuja- o Trinitat. Les dedicades a la Mare de Déu del Lledó van ser de les primeres. El diumenge 11 d'octubre diversos grups de devots de la patrona de Castelló van organitzar misses en l'església de Santa Maria, en l'església de l'Institut Provincial – situat en el que després seria la plaça Santa Clara- i en el mateix santuari patronal. Fets com el que comentem no feien sinó reforçar la funció de la patrona de la ciutat com a punt de referència de tots els sectors socials.³²

En novembre d'aquell 1885 va morir el rei Alfons XII i el liberal Sagasta va retornar al poder. En aquell moment José Tárrega va presentar la seua renúncia i el 17 de desembre es va acomiadar dels regidors. Per reial ordre ministerial va ser designat alcalde Eliseo Soler Brea, un liberal fabrista,- un cossiero, per tant- que va prendre possessió el 2 de gener de 1886.

POLÍTICA I DEVOCIONS

La primera majoria neta del republicanisme a l'Ajuntament de Castelló va desencadenar una autèntica ofensiva fabrista buscant d'afeblir-la. En l'estiu de 1886 es va arribar al punt màxim d'enfrontament entre la majoria republicana i l'alcalde Eliseo Soler. El 17 de juny es va votar una moció de censura contra l'alcalde, que va ser recolzada pels republicans, pel romerista Tárrega i els conservadors Morelló i Calduch. L'ambient s'havia enrarit de tal forma que, per primera vegada en molts anys, la corporació municipal no va acudir conjuntament a la processó del Corpus.

I a finals de l'estiu, de nou les circumstàncies polítiques van alterar conjunturalment el calendari de la festa de Lledó, que es va ajornar una setmana per celebrar-se el segon diumenge de setembre, a causa de les eleccions a diputats provincials. La raó, purament pràctica, era "no poder, por dicho motivo, asistir a la misma la corporación municipal, ocupada en el referido asunto".³³ La festa de Lledó es va celebrar el 12 de setembre i una publicació com *La Plana Católica*, tan polemista en altres qüestions, al·ludia al fet d'una manera emotiva, com si volguera significar un sentir general del poble de Castelló:

30. *La Provincia*, 537, 30/VIII/85, p.3.

31. *La Plana Católica*, 146, 26/IX/85, p.3.

32. *La Plana Católica*, 151, 14/X/85, p. 2.

33. *El Clamor de Castellón*, 129, 2/IX/86, p.2.

“Castellón en masa acude gozoso a saludar como buen hijo a su madre cariñosa que ha tendido siempre su manto protector sobre todos los hijos de nuestra ciudad”.

A la premsa republicana va aparèixer un article, quatre dies després de la festa del Lledó, sobre la influència dels signes polítics en les imatges de devoció marianes. L'al·lusió, en aquell context històric, tenia l'aire d'una queixa, fruit dels problemes polítics interns del consistori municipal:

“Sabido es que la Iglesia no ha establecido más fiesta que la del Dulce Nombre de Maria. (...) Algunas (vírgenes) han sufrido las alternativas de la política, llevando ya la más enorme corona, ya el gorro frigio, el cetro o la simbólica y liberal cinta verde, y hasta la escarapela tricolor, según los tiempos”.³⁴

ANYS NEGRES DEL REPUBLICANISME

En els primers mesos de 1887 van ser suspesos com a regidors Enrique Perales i Francisco Borjas, autèntics líders de la majoria republicana a l'Ajuntament de Castelló, per processos relacionats amb delictes de premsa. Per acabar d'empitjorar les perspectives dels demòcrata-progressistes, el metge Antonio Forns, segon tinent d'alcalde, es va passar dels republicans als fabristes, a canvi de favors laborals. Com a conseqüència d'aquests moviments, els anomenats progressistes van perdre la seua precària majoria.

Enmig d'aquest panorama, el 2 d'abril de 1887 es van celebrar novament eleccions municipals per a triar els nou regidors que calia renovar. A la contesa electoral es va presentar una coalició formada per les diferents famílies republicanes (demòcrata-progressistes, possibilistes i federals) amb la unió del romeristes de Tárrega, que s'enfrontava a una coalició de fabristes, conservadors i membres del *Círculo de Labradores*. La coalició republicano-romerista només va aconseguir dos regidors (un possibilista i un federal), mentres que els fabristes van aconseguir sis representants i un els conservadors. Com a resultat dels comicis, per correlació de forces els fabristes tenien en total nou regidors, aliats del dos conservadors, enfront del vuit republicans, que tenien el suport de l'únic representant federal. Fruit de la política d'aliances, els fabristes, doncs, havien aconseguït per fi controlar la corporació municipal amb una majoria que mantindrien durant dos anys i mig.

L'ajuntament, en aquella ocasió presidit pel governador civil i per l'alcalde Joaquín Peris, va acudir a la funció religiosa de la festa de Lledó, en un moment de control polític del conglomerat d'influències del *Cossi*, aliat amb conservadors, catòlics liberals i membres del *Círculo de Labradores*. *El Clamor* denomina llavors la festa major de la patrona com a “romeria a Lledó”, frase que ens indica el caràcter de la participació popular en la celebració. Les impressions publicades en *El Clamor* ens parlen d'aquells que abusen de les begudes alcohòliques amb motiu del famós porrat del santuari “A pesar de las muchas *alcoholizaciones* no hubo que lamentar ninguna desgracia”.³⁵ El comentari, més enllà de l'anecdòtic sobre els alcoholitzats, és un reflex del caràcter de “joiosa celebració col·lectiva” que tenia la part més profana de la festa major de la Mare de Déu del Lledó.

En el Ple municipal celebrat a Lledó es va nomenar com a nou regidor procurador Vicente Climent Tirado, un propietari agrícola d'adscripció republicana, afí al grup de *El Clamor de la Democracia*. Una vegada més, per tant, les decisions que afectaven el santuari de Lledó se situaven al marge de les lluites polítiques municipals.

34. *El Clamor de Castellón*, 133, 16/IX/86, p.3. “Ramo de vírgenes”.

35. *El Clamor de Castellón*, 235, 8/IX/87, p.2. En cursiva “alcoholizaciones en l'original”.

PLUGES SOBRE LA FESTA

En abril de 1888, poc temps després de la suspensió com a regidor del portaveu republicà Francisco Borjas, a instància de Fèlix Carreras, l'empresari del gas, a causa d'una denúncia sobre presumpta corrupció en el nou contracte del gas, en maig de 1888 va ser nomenat alcalde el metge Antonio Forn.

Una minvada corporació reunida un 25 d'agost va aprovar de participar en la festa de Lledó i de convocar el plenari municipal de designació del nou clavari i regidor procurador de les rendes del santuari, actes previstos per al 2 de setembre. Però les pluges van aiguar les previsions, i els regidors de l'Ajuntament no van acudir al santuari de Lledó el dia assenyalat, de manera que el clavari d'eixe any, Vicente Guimerá Roca, - fill de Felipe Guimerá, regidor cossiero traspassat en 1885- va enviar un ofici a l'Ajuntament proposant José Gascó Blanch com a candidat per al càrrec durant el període 89-90, proposta que va ser acceptada. Igualment es va acordar que el regidor Vicent Climent Tirado continuara exercint el càrrec de procurador de les rendes del santuari.³⁶

En la pràctica en les eleccions municipals de 1889, que van renovar quinze regidors, van suposar el canvi de dos terços de l'Ajuntament. L'1 de gener de 1890 es va constituir una nova corporació amb la composició més variada de la dècada - un catòlic, dos conservadors, sis fusionistes, tres independents, un romerista, tres possibilistes, cinc zorillistes i un federal. Per primera vegada des de 1872, el govern central va permetre l'elecció d'alcalde per votació dels regidors. El nou president de la corporació va ser Vicente Melià Dolz, un jove advocat, d'adscripció liberal fusionista, amb una llarga carrera política a la Diputació.

Al Ple municipal de la festa de Lledó de 1889, convocat preceptivament per nomenar el nou clavari i també el regidor procurador, van assistir regidors de totes les tendències polítiques, inclosos tres republicans - José Carpi Rubert, Vicente Climent Tirado i Lorenzo Tirado Boix-. El clavari d'aquell any era Joaquín Vicent Fabregat, fill del regidor catòlic i fabricant Joaquín Vicent i, per tant, nebot del jesuïta Antonio Vicent, promotor dels cercles i sindicats catòlics.

En el mes de gener de 1890 es va produir una polèmica quan el regidor Fernando Gasset va criticar que es realitzaren obres importants en la casa prioral de Lledó sense haver-se realitzat cap subhasta. El regidor Vicente Fabregat també va considerar que a la casa prioral "se han hecho obras inecesarias (sic), derrochando el dinero a manos llenas", i va demanar un acord municipal sobre el tema, amb la presentació de plànols i la realització de la corresponent subhasta de les obres.³⁷

Aquell seria un any de canvis en el priorat de Lledó, perquè Mn. Jaime Pachés Andreu va ser nomenat, per unanimitat i a proposta de l'alcaldia, com a nou prior de santuari, en substitució del traspassat Jaime Pitarch. Uns anys després mossén Pachés seria l'autor de la música de l'anomenada *Salve Popular*.

Igualment aquell va ser l'any de la publicació de la primera crònica d'aproximació a la història i la llegenda del lloc de Lledó, escrita per Juan Antonio Balbás, cronista de la ciutat, amb el títol *La Virgen de Lidón. Apuntes históricos*, un treball que havia guanyat el premi de la Diputació de Castelló en els Jocs Florals de Lo Rat Penat que es van celebrar a València en 1889.³⁸ L'Ajuntament, en sessió plenària del 23 d'agost, va acordar adquirir-ne cent exemplars. La festa de Lledó es va celebrar el diumenge 7 de setembre, amb assistència de regidors representants de les diferents famílies polítiques, des de republicans fins a conservadors.³⁹

36. Per al nomenament de nou clavari Acta Ajuntament (AA) 22/IX/88, per al procurador AA 6/IX/88.

37. Per a la intervenció de Gasset, AA 11/I/90. Per a la de Vicente Fabregat, AA 31/I/90.

38. *El Clamor de Castellón*, 550, 31/VIII/90, p.3. Balbás era, a més de cronista, bibliotecari de l'Institut provincial.

39. AA 7/IX/90. Sota la presidència del prior Jaime Pachés, van assistir Fernando Gasset, Ferrer Segarra, Gaspar Juan Gil, Cipriano Gimeno Royo, Ramos Prades, Domingo Herrero i Vicente Fabregat Viché.

El 7 de setembre es va celebrar la festa de Lledó, i al Plenari de l'Ajuntament, celebrat en la casa Prioral, assistiren també representants de tot l'espectre de tendències polítiques. Aquella sessió va ser presidida per Mariano Madramany, primer tinent d'alcalde, adscrit als conservadors catòlics, que – a més – va ser nomenat aquell dia regidor procurador del santuari.

La circumstància d'haver-se lliurat la ciutat de Castelló d'una nova epidèmia del còlera va possibilitar la celebració, en novembre de 1890, d'unes festes que van culminar la celebració de la tradicional fira de Tots Sants. Els actes es van iniciar el 23 de novembre amb un nou trasllat de la Mare de Déu del Lledó a l'església major de la ciutat, en un dia d'ambient primaveral. A les tres i mitja de la vesprada va eixir del portal de Sant Roc una cavalcada, seguida d'una processó amb la imatge de la patrona de la ciutat, la Mare de Déu del Lledó, que va arribar fins l'església de Santa Maria, on es va cantar un solemne *Te Deum*, a més de salves i gojos. Es van instal·lar arcs de triomf en alguns punt del recorregut de la processó i per la nit es va il·luminar la façana del palau municipal. Quan la imatge de la Mare de Déu del Lledó va arribar a l'església, es va disparar una gran traca, que enllaçava un dels balcons de l'Ajuntament amb el cim de la torre campanar. El programa de festes havia previst la celebració de corregudes de jònecs en la plaça Major, llavors denominada de la Constitució, serenates musicals en la mateixa plaça, diversions populars com pujades en globus o cucanyes i fins i tot un castell de focs artificials, a càrrec del pirotècnic Marcelo Monsonís de Segorbe.⁴⁰ Des del periòdic *El Clamor de Castellón* es va criticar l'incompliment de la celebració d'actes com la serenata, per culpa de la mala gestió del secretari Tiburcio Martín Pich, que no havia preparat els deguts escrits de petició per part de l'Ajuntament al governador militar, perquè tocara la banda del regiment:

“Atareado con esos versos, versículos, villancicos o renglones cortos en honor de la Virgen de Lledó que sirven de remate a los verdes arcos, propios, las berzas no los arcos, de Benafigos y Castell de Cabres; y más atareado aún con eso de la candidatura católica y las conferencias con el arcipreste, no es extraño, (sic) si no mediaba la indicada malicia, que se le pasara por alto o no tuviera tiempo para redactar y poner a la firma de la alcaldía el oficio de referencia”.⁴¹

Les festes van culminar diumenge 30 de novembre, amb un pontifical oficiat pel bisbe de la diòcesi de Tortosa, Francisco Aznar, en l'arxiprestal de Santa Maria, amb l'assistència de l'Ajuntament en corporació, per traslladar més tard la imatge de la patrona de ciutat al seu santuari. Aquella va ser l'última gran celebració de la dècada al voltant de la patrona. Només uns dies després moria el popular capellà Juan Cardona Vives, que havia ostentat el càrrec de prior de Lledó, i d'alguna manera es tancava una època. La seua figura representava un símbol a escala local del diàleg i de l'encontre de l'Església amb el sistema polític liberal.⁴²

ALGUNES CONCLUSIONS

En la dècada dels vuitanta del segle XIX es van produir dos trasllats extraordinaris de la imatge de la Mare de Déu del Lledó a la ciutat, en 1885 i 1890, a més d'uns altres esporàdics per a participar

40. *El Clamor de Castellón*, 572, 16/XI/90, p.3.

41. *El Clamor de Castellón*, 575, 27/XII/90, p.2

42. Segons *El Clamor de Castellón*, Cardona Vives seria recordat “del pobre, del rico, del monárquico, del republicano, del socialista”. En *La Verdad* del 7/XII/90 s'afirma: “Don Juan Cardona Vives es una apología de la Iglesia y un anatema de la filantropía masónica”.

en la processó del Corpus. Caldrà estudiar la història de Lledó en el segle XIX. Per poder afirmar si aquella dècada de l'època de la Restauració marca un canvi de tendència en la relació de la ciutat de Castelló amb el lloc de Lledó, tant social com religiós.

Igualment creiem haver aportat suficients testimonis per indicar que en aquesta època Lledó és un lloc d'encontre i que la devoció a la Mare de Déu representa un fenomen de religiositat popular que supera tendències i ideologies. De fet, les crítiques que es llancen des dels periòdics republicans als que s'entenen com a intents de manipulació de la imatge de la Mare de Déu del Lledó són un signe clar de valoració i no d'indiferència o d'hostilitat.

Caldrà estudiar com evolucionen les coses en les dècades següents, quan s'assenta el que Manuel Martí ha denominat la "nova política", és a dir la consolidació d'un sector republicà, que governarà democràticament la ciutat a partir de la reinstauració del sufragi universal masculí el 1891, tenint en l'oposició el *Cossi*, que buscarà aproximar-se al catolicisme polític, que comença a mostrar certa capacitat de mobilització, en un intent de refundació per crear una majoria alternativa als republicans

FONTS I MÈTODES

La premsa és un instrument fonamental per aproximar-nos a la història de la vida política local durant el període de la Restauració. Per realitzar aquest treball hem seguit els criteris establerts per l'historiador Manuel Martí en el seus treballs sobre el Castelló de l'època de la Restauració.

Així, s'han consultat la majoria de les publicacions castellonenques de la dècada al voltant del període de les festes de Lledó. S'ha consultat almenys un periòdic oficialista -generalment *Diario de Castellón*, *La Provincia* o *La Verdad* - i un d'oposició - els diversos *Clamor*-.

El criteri de la contrastació resulta també important. Quan no es diu una altra cosa l'esdeveniment o la seua valoració es donen per provats quan són recollits per més d'un organ d'informació. En el cas que sols un el tracte, es fa constar generalment la tendència de la publicació d'on és extreta la notícia.

Les publicacions més usualment emprades són, alfabèticament: *El Clamor* (setmanari republicà, de la tendència encapçalada per González Chermà, publicat des de 1881 a 1885), *El Clamor de la Democracia* (bisetmanari de la fracció republicana contrària, aparegut en les mateixes dates), *El Clamor de Castellón* (resultat de la fusió dels dos anteriors, s'imprimí a partir de 1885), *La Plana Católica* (carlista, 1884-87) i *La Provincia* (conservadora des de 1880 a 1882 i fusionista en avant, és a dir fabrista).

JOAN D. BAUTISTA GARCÍA

Documents per a la història de l'art i els protocols de
l'Arxius Històric Provincial de Castelló

«ESTUDIS CASTELLONENCS»
N.º 9 2000-2002, pp. 475-520